

FAKTA OM INDUSTRIENS STRUKTUR- FÖRÄNDRINGAR

Av Bengt Rydén

Det är nödvändigt att handskas försiktigare med begreppen och siffermaterialet i debatten om strukturförändringarna inom svensk industri, understryker civilekonom BENGT RYDÉN, Sveriges Industriförbund, som i denna artikel diskuterar säkrare metoder att analysera ekonomiska strukturförändringar inom industrin.

Efter nödvändiga korrigeringar av industristatistiken påvisar han bl a en större minskning av de mindre företagen än vad man vanligen räknar med. Samtidigt visar det sig dock att de allra minsta företagen förefaller ha klarat sig bättre än genomsnittet. Analysen visar också att man genom de traditionella mätmetoderna kan få en missvisande bild av den faktiska strukturutvecklingen inom industribranscherna.

Under de senaste månaderna har vittnesbörden om den omställnings- och förändringsprocess som näringslivet för närvarande är mitt uppe i varit ovanligt många och dramatiska. Så gott som dagligen har dagspressens handelssidor under den gångna hösten och nu i vinter aviserat stundande nedläggningar av hela företag eller av vissa tillverkningsenheter, företagssammanslagningar och andra former av företagssamverkan. Gemensamt för alla dessa åtgärder — naturligtvis bortsett från de definitiva företagsnedläggelserna — har varit att de syftat till eller direkt inneburit en koncentration av de berörda företagens verksamhet. I flertalet fall torde koncentrationen ha avsett tillverkningen men en strävan hos företagen att effektivisera även andra funktioner, t ex marknadsföring, forskning och utbildning, har antagligen också varit en stark drivkraft.

Denna koncentrationsprocess är som bekant ingalunda en ny företeelse. Med större eller mindre intensitet har den varit ett bestående inslag under hela det industriella skedet i vårt ekonomiska liv, dvs under de senaste hundra åren. Inom industrin tycks det emellertid som om koncentrationen, framför allt i form av företagssam-

manslagningar, skett i vågor med en topp kring sekelskiftet, en annan på 20-talet och ytterligare en sedan mitten eller slutet av 50-talet. Utvecklingen har varit densamma i flertalet industriländer. Avsikten är inte att här diskutera den i och för sig intressanta frågan om orsakerna till dessa förändringar i den industriella strukturen. Vad gäller den aktuella perioden av företagskoncentration har dess orsaker belysts i ett flertal andra sammanhang, bl a i förra årets oktobernummer av denna tidskrift, där professor Erik Dahmén diskuterade de mindre företagens betydelse och utveckling i Sverige under senare år. Syftet med denna artikel är i stället att ge en siffermässig bakgrund till dagens situation och dessutom att något beröra de olika begrepp och termer som ofta utan större urskiljning tillgrips i den aktuella strukturdiskussionen.

Olika basenheter

Företaget som ekonomisk och juridisk enhet, d v s aktiebolaget, den ekonomiska föreningen o s v, är det begrepp som oftast används när frågor som rör näringslivets strukturförhållanden diskuteras. Att i sådana sammanhang ensidigt använda företaget som strukturenhet kan vara missledande, dels därför att det ibland både finns och behövs mera adekvata mått, dels därför att industristatistiken inte utgår från företaget utan från arbetsstället. Detta senare resulterar ofta i att man i diskussioner talar om företag men i själva verket menar arbetsställe. I sanningens namn skall dock sägas att likhetstecken mycket ofta kan sättas mellan de båda begreppen eftersom ytterst få företag, enligt 1951 års företagsräkning endast 4 procent av totalantalet inom industrin, består av mer än ett arbetsställe.

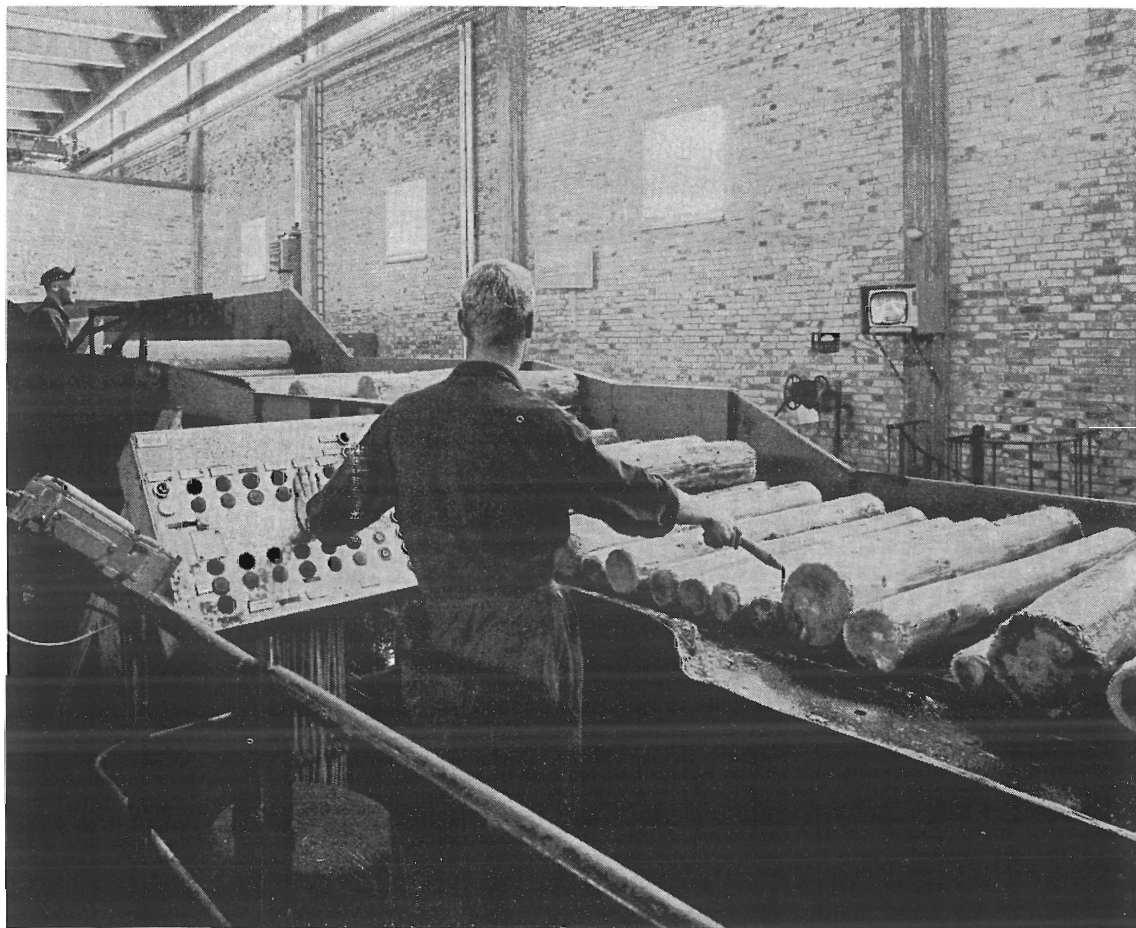
Valet av strukturell basenhet bör naturligtvis bestämmas av vilka förhållanden man vill belysa. Att den minsta enheten, arbetsstället, d v s fabriken eller verkstaden, är lämpligast för en analys av produktionens struktur är självklart. Den svenska industristatistiken kan sålunda sägas vara

klart och ensidigt produktionsinriktad. Så länge som man med koncentration, strukturrationalisering och liknande bara avser en utveckling mot ökad stordrift på tillverkningsidan gör den ensidigheten ingen större skada. Men eftersom även andra delar av ett företags verksamhetsområde, främst kanske marknadsföringen, i växande grad påverkas av stordriftsöverväganden, börjar industristatistikens ensidighet att kännas alltmer besvärande. När det företagsregister, som är under uppbyggnad inom Statistiska Centralbyrån, blir fullt utbyggt och kan leverera fortlöpande informationer om strukturförändringar på företagsplanet, kommer emellertid industristatistikens brister i viss utsträckning att kompenseras.

Ett växande antal strukturförändringar sker i dag i form av olika slags avtal mellan flera, tidigare självständiga, företag. Sådana förändringar kommer inte att avspeglas i företagsregistret, såvida de inte resulterar i en nedläggning av något av företagen, vilket långt ifrån alltid är fallet. Följaktligen kvarstår behovet av löpande uppgifter rörande strukturförändringar där företagsgruppen, koncernen etc är den primära enheten. För vissa syften kan man t o m behöva gå ytterligare ett steg uppåt i enhetshierarkin, d v s till beslutsenheter (block) av typ Ica inom detaljhandeln eller sådana företagsgrupper som även styrs på andra vägar än genom ägargemenskap. En viss uppfattning om omfattningen av sådana allt väsentligare strukturella förändringar i dagens svenska näringsliv ger de uppgifter som SNS publicerat i boken "Näringsliv i omvandling" samt i ett komplement till denna.

Olika strukturmått

Valet av basenhet i en analys av ekonomiska strukturförändringar måste naturligtvis kompletteras med ett eller flera strukturmått som karakteriserar enheten och ger en samlad bild av förändringen. Det vanligaste och mest lättillgängliga strukturmåttet är antagligen enhetens storlek. Andra slags mått kan vara lokalisering, spe-

Företagens stigande kapitalintensitet gör det riskfyllt att enbart använda industristatistikens uppdelning av företagen efter antalet anställda vid en analys av storleksstrukturen. Det är nödvändigt att också ta hänsyn till ett produktionsmått. Ortvikens Pappersbruk är ett av många exempel på detta. Där har man bl a genom TV-övervakning i renseriet lyckats nedbringa arbetskraftsbehovet. (Foto SCA:s arkiv, Sundsvall)

cialiseringsgrad, ägarförhållande, kapitalintensitet, integrationsgrad o s v. Här skall framför allt storleksmättet diskuteras och exemplifieras med vissa data som belyser förändringen sedan 1950.

Industristatistikens uppläggnig liksom bestämmelserna i aktiebolagslagen har medfört att antalet arbetare eller det totala antalet sysselsatta oftast används som mått på ett företags storlek. Industristatistiken redovisar sålunda arbetsställena indelade i storleksgrupper med hänsyn till antalet arbetare medan företagsregistret

utgår från företag i olika grupper efter antal sysselsatta. Med tanke på den i flera branscher snabbt stigande kapitalintensiteten medför det emellertid vissa risker att enbart utgå från arbetskraften vid en analys av industrins storleksstruktur. De moderna massafabrikerna är ett exempel på detta. Arbetskraftsmåttet bör därför helst kompletteras med något slags produktionsmått, t ex förädlingsvärde, tillverkningsvärde eller omsättning. Varken industristatistiken eller företagsregistret indelar emellertid sina respektive bas-

enheter med hänsyn till produktionens storlek. Den enda praktiska möjligheten att ta hänsyn till kapitalintensitetens inslag i förändringarna i industrins storleksstruktur är därför att jämföra den genomsnittliga företagsstorlekens utveckling, tex inom olika branscher, både vad gäller arbetskraften och produktionen. Men att göra sådana beräkningar är inte heller särskilt lätt.

Ytterligare en väg att bedöma storleksstrukturen, eller om man så vill koncentrationsgraden, inom en bransch är att se på företagens marknadsandelar. För ett flertal syften, tex konkurrensbegränsningsfrågan, kan detta strukturmått vara det enda vettiga. Den snabba utvecklingen mot köparens marknad inom allt fler branscher liksom märkesvarornas "klyvning" av vissa branscher i mycket små delar pekar också på att marknadsaspekten bör tilldelas en allt större betydelse i en analys av näringslivet. Problemet är bara att denna typ av strukturmått är så svår att få fram utan särskilda utredningar att den i praktiken knappast kan anses särskilt

intressant. Man får i stället lita till de andra slag av strukturmått som redan nämnts utan att detta behöver betraktas som "huvudlöst", vilket nyligen hävdats i något sammanhang. Dessutom borde det inom industrin fortfarande finnas så stora stordriftsfördelar att vinna inom både tillverkning, marknadsföring och andra funktioner att de renödlade marknadsaspekterna i allmänhet knappast kan anses vara annat än kompletterande.

Företagsstrukturen 1962

Med alla de reservationer som ligger implicerade i vad som hittills sagts skall nu vissa data redovisas i syfte att belysa några sidor av de strukturförändringar som industrin genomgått under efterkrigstiden, närmare bestämt sedan 1950. Som en allmän utgångspunkt visas i tabell 1 industriföretagens fördelning på olika branscher och storleksgrupper (antal sysselsatta) år 1962. Uppgifterna är hämtade från företagsregistret

Tabell 1

Industriföretagen 1962 fördelade på branscher och storleksgrupper

Bransch	0—4		5—9		10—49		50—99		100—199		200—499		500—999		1000—		Branschens andel av tot ant företag i % 1962 1951	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%		
Gruvindustri	4	17	2	9	2	9	3	13	2	9	8	35	1	4	1	4	0,1	0,
Metall- och verkstadsindustri	9 579	65	2 209	15	2 287	15	361	2	192	1	128	1	53	0,1	60	0,1	40,4	24,
Träindustri	1 238	57	364	17	454	21	76	3	33	2	19	0,9	3	0,1	1	0,1	5,9	5,
Textil- och läderindustri	3 970	62	1 031	16	1 159	18	135	2	59	0,9	24	0,4	4	0,1	7	0,1	17,3	15,
Mat- och drycksindustri	73	23	43	14	91	29	24	8	28	9	30	10	14	4,5	14	4,5	0,9	0,
Chemisk och teknisk industri	680	41	314	19	479	29	74	5	54	3	32	2	8	0,5	9	0,5	4,5	4,
Andra industrier	3 240	60	1 088	20	836	16	92	2	55	1	41	0,8	9	0,2	8	0,2	14,5	13,
Totalt	22 290	60	5 825	15	6 464	18	1 035	3	588	2	377	1	118	0,3	122	0,3	100	100

Källa: Företagsregistret och 1951 års företagsräkning

och har hittills inte publicerats. De bör närmast ses som en komplettering till de data av liknande karaktär som redovisas i den årliga industristatistiken rörande antalet arbetsställen. För att ge en uppfattning om förskjutningen mellan industrins huvudbranscher har dessutom företagens fördelning på olika branscher år 1951 tagits med i tabellen.

Som bekant är verkstadsindustrin den största huvudbranschen, oavsett hur man mäter dess storlek. Den svarar nu för över 40 procent av det totala antalet industriföretag jämfört med ca 25 procent år 1951. Verkstadsindustrin är en utpräglad småföretagsbransch; 80 procent av samtliga företag har mindre än 10 sysselsatta. Det är bara inom läder-, hår- och gummivaruindustrin som småföretagen relativt sett dominerar ännu mer. Tabellen visar också klart den starka företagsdecimeringen inom den senare branschen sedan 1951, från 12 till 4 procent. Även textil- och sömnadsindustrin har som bekant förlorat många företag; andelen översteg 1951 20 procent och hade 1962 sjunkit till 10.

Småföretagen dominerar — men minskar snabbt

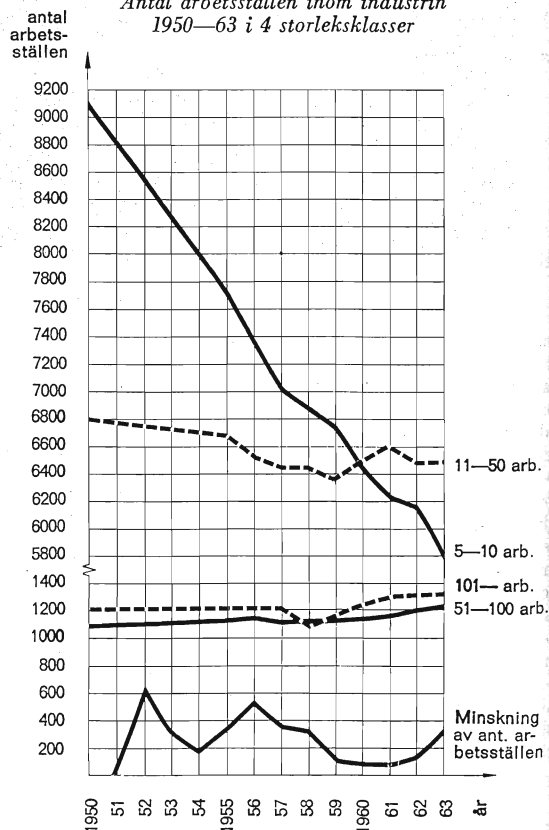
Som tabell 1 visar är småföretagen till antalet helt dominerande inom industrin. Företag med upp till 4 sysselsatta (exklusive renodlade enmansföretag) svarar för 60 procent av samtliga företag och går man upp till 10 sysselsatta blir andelen 75 procent. Företag med fler än 500 sysselsatta utgör mindre än 1 procent av samtliga industriföretag. Småföretagspräglade över genomsnittet är som nämnts läderindustrin och verkstadsindustrin, men även livsmedelsindustrin och träindustrin. Typiska storföretagsbranscher är som väntat framför allt massaindustrin och gruvindustrin samt i viss mån även den kemiska industrin.

Under hela efterkrigstiden har tendensen mot en minskning av det totala företagsbeståndet inom industrin varit entydig. Efter vissa korrigeringar

av industristatistiken kan minskningen av antalet arbetsställen mellan 1950 och 1963 beräknas till ca 3 400, vilket är närmare 20 procent. Den årliga minskningen liksom dess fördelning på olika storleksklasser illustreras i figur 1. Industristatistiken omfattar emellertid i princip endast företag med minst 5 sysselsatta. Om man kompletterat siffrorna med företag med upp till 4 sysselsatta (exkl enmansföretag) blir minskningen ca 4 900 (12 procent), vilket antyder att de allra minsta företagen skulle ha klarat sig bättre än genomsnittet. Som framgår av tabell 2 har dessa företag bara sjunkit i antal med 6 procent mellan 1951 och 1962 medan gruppen med 5—10 arbetare minskat med hela 36 procent. Skillnaden är så stor att man misstänker fel i statistiken, eftersom det är svårt att finna någon annan naturlig förklaring. Även gruppen med 11—50 arbetare har

Figur 1

Antal arbetsställen inom industrin 1950—63 i 4 storleksklasser

gått tillbaka, medan övriga storleksklasser, utom gruppen 501—1 000 arbetare, ökat. Tabellens siffror skulle naturligtvis visa på ännu större förändringar i båda riktningarna om man tog hänsyn till de olika gruppernas betydelse från produktions- eller sysselsättningsynpunkt. Det bör också framhållas att alla uppgifter som här redovisats rörande förändringar i företagsbeståndet endast avser nettoförändringar. Bakom dem döljer sig naturligtvis både nyetableringar och nedläggningar. Några uppgifter om dessa finns emellertid tyvärr inte tillgängliga.

Företagsstorleken ökar

Den koncentration som industrin genomgått bli genom en minskning av framför allt de mindre företagen avspeglas också i en ökning av den genomsnittliga företagsstorleken. Antalet sysselsatta per arbetsställe var 45 år 1950 och hade 1963 stigit till 63. Som framgår av tabell 3 har denna ökning skett tämligen kontinuerligt över hela perioden. Men de olika delbranscherna har haft en ganska varierande utveckling, vilket visas i tabell 4. Inom den storföretagspräglade massain-

Tabell 2

Företagsstorlekens förändringar inom industrin 1950—63

Arbetsställen med arbetarantal om	1950		1963		Förändring 1950—63	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
0— 4 ¹⁾	23 817	56,6	22 290	60,0	-1 527	-6,4
5— 10	9 119	21,7	5 812	15,7	-3 307	-36,2
11— 50	6 807	16,2	6 482	17,5	- 325	- 7,7
51— 100	1 087	2,6	1 225	3,3	+ 138	+12,7
101— 200	619	1,5	696	1,9	+ 77	+12,5
201— 500	406	1,0	423	1,1	+ 17	+ 4,2
501—1 000	126	0,3	125	0,3	- 1	- 0,8
1 001—	55	0,1	62	0,2	+ 7	+12,7
	42 036	100	37 115	100	-4 921	-11,7

¹⁾ Antal sysselsatta 1951 resp 1962 exkl enmansföretag (1951 fanns 31 503 företag med 0 eller 1 sysselsatt)

Källor: Industriräkningen 1950 och 1963, 1951 års företagsräkning samt företagsregistret (1962)

Anm. Industristatistikens siffror för 1950 är för erhållande av jämförbarhet justerade uppåt med totalt 2 046 arbetsställen, av vilka 500 förts till gruppen 11—50 arbetare och övriga till gruppen 5—10. El-, gas- och vattenverk är ej inkluderade i tabellen.

Tabell 3

Förändring i antal sysselsatta, arbetsställen samt genomsnittlig företagsstorlek 1950—63

År	Antal sysselsatta	Arbetsställen	Antal sysselsatta per arbetsställe	Minskning av antal arbetsställen
1950	815 508	18 219	45	
1951	835 380	18 148	46	71
1952	822 949	17 515	47	633
1953	810 769	17 205	47	310
1954	816 357	17 040	48	165
1955	842 958	16 725	50	315
1956	849 054	16 181	52	544
1957	848 632	15 832	54	349
1958	841 240	15 508	54	324
1959	850 250	15 419	55	89
1960	895 587	15 335	58	84
1961	927 776	15 261	61	74
1962 ¹⁾	939 326	15 147	62	114
1963 ²⁾	938 244	14 825	63	322
				3 394

Källa: Industriräkningen för resp år

¹⁾ Med tillägg av samtliga arbetsställen med mindre än 5 sysselsatta inom sten-, mejeri- och bryggeriindustri blir kolumnens siffror 939 925, 15 470 och 61

²⁾ Med tillägg av samtliga arbetsställen med mindre än 5 sysselsatta inom sten-, mejeri- och bryggeriindustri blir kolumnens siffror 938 893, 15 148 och 62

1950—53 har korrigering gjorts för förändring t o m 1954 p g a 1951 års företagsräkning. För erhållande av jämförbarhet har även vissa andra korrigeringar gjorts

I tabellen ingår ej el-, gas- och vattenverk

Tabell 4

Antal sysselsatta samt förädlingsvärde per arbetsställe i industrins huvudbranscher 1952—63.

Bransch	Antal sysselsatta per arbetsställe				Förädlingsvärde per arbetsställe. Milj kr			
	1952	1956	1960	1963	1952	1956	1960	1963
Gruv	120	155	167	151	7,1	9,3	10,4	10,4
Metall	62	69	77	83	0,9	1,3	1,8	2,3
Jord	32	33	36	42	0,4	0,6	0,9	1,2
Trä	21	23	25	28	0,2	0,3	0,5	0,7
Massa	157	179	194	204	3,4	4,7	5,8	6,3
Grafiska	42	48	50	51	0,6	0,9	1,2	1,5
Livsmedel	24	27	30	35	0,3	0,6	0,9	1,3
Dryckes	28	35	38	41	0,7	0,9	1,2	1,7
Textil	65	68	72	69	0,6	0,8	1,1	1,4
Läder	42	48	54	59	0,5	0,7	1,0	1,3
Kemi	62	67	70	74	1,2	1,8	2,4	3,0
Totalt	47	52	58	63	0,7	1,0	1,4	1,8

Källa: Industriräkningen för resp år

dustrin har koncentrationen skett ovanligt snabbt liksom inom verkstadsindustrin. Inom gruvindustrin ökade den genomsnittliga storleken på arbetsställena fram till omkring 1960 men därefter har en klar tendens till minskning kunnat iakttagas. Utvecklingen har varit densamma inom textil- och sömnadsindustrin. Detta illustrerar behovet av kompletterande storleksmått vid en analys av strukturförändringar. I tabell 4 redovisas därför också det genomsnittliga förädlingsvärdet per arbetsställe inom huvudbranscherna. Dessa siffror är inte korrigerade för förändringar i penningvärdet men även om hänsyn tas till dessa torde koncentrationen både totalt för industrin och för varje enstaka bransch ha skett snabbare enligt detta mått än enligt de tidigare redovisade. Partipriserna har nämligen mellan 1952 och 1963 endast stigit med 8 procent medan förädlingsvärdet per arbetsställe samtidigt ökat med ca 150 procent, från 0,7 till 1,8 miljoner kronor. Antalet sysselsatta per arbetsställe steg under samma period med omkring 35 procent. Inom textilindustrin blir minskningen av företagsstorleken, mätt efter sysselsättningen, i stället en ökning om man ser till förädlingsvärdet och för gruvindustrins del kan man göra en liknande iakttagelse.

Färre beslutsenheter

När man i den allmänna debatten talar om en utveckling mot större enheter inom näringslivet är det ofta oklart vilka slag av enheter som avses. De strukturmått som hittills presenterats har framför allt avsett produktionsenheter men det är troligt att man i den allmänna debatten lika ofta tänker på beslutsenheter, d v s företagsgrupper. Som tidigare nämnts finns ingen officiell statistik med vars hjälp det är möjligt att belysa koncentrationen mot färre beslutsenheter. Att en sådan skett torde nämligen stå helt klart. Under åren 1958—65 uppgick t ex antalet kända företagsköp och sammanslagningar inom industrin till omkring 675. Detta är således minimisiffran för minskningen av antalet tidigare självständiga

beslutsenheter. Läger man därtill alla de övriga samgåenden och samarbetsavtal som träffats under de senaste åren och som i högre eller mindre grad beskurit de engagerade företagens rörelsefrihet, torde koncentrationen i realiteten vara ännu starkare. Att ge något exakt mått på detta är emellertid omöjligt.

Korrigeringar nödvändiga

Som denna artikel försökt visa gäller det att handskas försiktigt med tillgängligt siffermaterial vid en analys av strukturutvecklingen inom industrin. Nödvändiga korrigeringar av industristatistiken visar exempelvis på en betydligt större minskning av de mindre företagen än vad man vanligen brukar räkna med. Som analysen av företagsstorlekens förändringar inom textilindustrin visar kan man dessutom genom att välja ett ensidigt eller felaktigt storleksmått få en missvisande bild av den faktiska utvecklingen. Det är ofta nödvändigt att i sammanhang som dessa använda åtminstone två olika mått. Bristen på relevanta och aktuella data utgör emellertid ett allvarligt problem.

Det är också mycket viktigt att anpassa valet av basenhet och strukturmått efter analysens syfte. I det avseendet görs ibland fel som kan leda till helt vilseledande slutsatser. Men vare sig man tar hänsyn till dessa problem och svårigheter eller ej är bilden av industrins strukturförändringar under efterkrigstiden entydig: företagsbeståndet minskar, framför allt vad gäller de mindre enheterna, och den genomsnittliga företagsstorleken ökar, vilket mått man än väljer. Att utvecklingen inte varit densamma i alla branscher är naturligt. Det är en självklarhet och en av fördelarna med en marknadsekonomi som är grundad på fri konkurrens och på rörlighet bland produktionsfaktornas arbete och kapital.